

ISSN: 2146-4901
e-ISSN: 2667-6575

Orta Asya'da Yeseviyye-Kübreviyye İlişkileri *Yasawiyya-Kubrawiyya Relations in Central Asia*

Süleyman GÖKBULUT

ORCID: 0000-0002-6604-6664 | E-Posta: sbulut571@gmail.com.

Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tasavvuf Anabilim Dalı
Assist. Professor, Dokuz Eylül University, Faculty of Theology, Department of Sufism
İzmir, Türkiye
ROR ID: [00dbd8b73](https://orcid.org/00dbd8b73)

Article Information / Makale Bilgisi

Citation / Atf: Gökbulut, Süleyman. "Orta Asya'da Yeseviyye-Kübreviyye İlişkileri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (Haziran 2024), 214-232.
<https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1413174>

Date of Submission (<i>Geliş Tarihi</i>)	01. 01. 2024
Date of Acceptance (<i>Kabul Tarihi</i>)	11. 02. 2024
Date of Publication (<i>Yayın Tarihi</i>)	15. 06. 2024
Article Type (<i>Makale Türü</i>)	Research Article (Araştırma Makalesi)
Peer-Review (Değerlendirme)	Double anonymized – At Least Two External (Çift Taraflı Körleme / En az İki Dış Hakem).
Ethical Statement (<i>Etik Beyan</i>)	It is declared that scientific, ethical principles have been followed while carrying out and writing this study, and that all the sources used have been properly cited. (<i>Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.</i>)
Plagiarism Checks (<i>Benzerlik Taraması</i>)	Yes (<i>Evet</i>) – Ithenticate/Turnitin.
Conflicts of Interest (<i>Çıkar Çatışması</i>)	The author(s) has no conflict of interest to declare (<i>Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.</i>)
Complaints (Etik Beyan Adresi)	suifdergi@gmail.com
Grant Support (<i>Finansman</i>)	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research. (<i>Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.</i>)
Copyright & License (Telif Hakkı ve Lisans)	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. (<i>Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.</i>)

Özet

Bu makalenin amacı ortaya çıkışlarından 10./16. yüzyılın sonlarına kadar Orta Asya'da Yeseviyye ile Kübreviyye tarikatları arasındaki ilişkilerin tarihî seyrini incelemektir. Bu hususta iki tarikat arasındaki fikir, uygulama ve kişiler arası münasebetler esas alınmıştır. Tasavvuf tarihinde Yeseviyye, Kübreviyye ve Hâcegân/Nakşibendiyye olmak üzere Orta Asya'da etkin olan üç büyük tarikattan söz edilmektedir. Yeseviyye silsilesi, Ahmed Yesevî (ö. 562/1166); Kübreviyye tarikatı, Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221); diğeri ise Abdülhâlık Gucdüvânî (ö. 616/1219) öncülüğünde başlayıp Bahâeddîn Nakşibend (ö. 791/1389) ile devam etmiştir. 10./16. asra gelindiğinde Nakşibendiyye, idarecilerin de desteğini alarak bölgedeki diğer tarikatları adeta kendi içinde eritmiş ve Orta Asya'nın en hâkim tarikatı haline gelmiştir. Bu yüzden makalemizde belirli bir zaman dilimi gözetilmiştir. Böyle bir çalışmanın ardında esasen iki ana etmen bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yukarıda sözü edilen tarikatların, Türklerin ve bölgenin diğer halklarının gerek İslâmiyet'i kabulünde gerekse toplumsal hayatlarında mühim rollerinin olmasıdır. Yine bu yollara mensup kişilerin tasavvufî düşünceye ve uygulamalara katkıları da azımsanmayacak ölçüde değerlidir. Onların idarecilerle kurdukları ilişkilerin de müspet veya menfi tesirleri asla göz ardı edilmemelidir. Bütün bunların yanı sıra söz konusu tarikatların kendi aralarındaki münasebetler de tasavvuf tarihinin bir parçasıdır. Dolayısıyla yakın coğrafyalarda ortaya çıkmaları ve yayılmaları hasebiyle zikredilen tarikatların birbirleriyle olan iyi ya da kötü ilişkileri sosyal ve siyasi tarih kadar tasavvuf tarihi bakımından da ehemmiyet arz etmektedir. Günümüzde Yeseviyye ve Kübreviyye'nin temel şahsiyetleri ve eserleri ile alakalı akademik yayınlarda dikkat çekici bir artış gözlemlense de söz konusu tarikatların birbirleriyle olan irtibatları müstakil bir makale veya kitap olarak bugüne kadar neredeyse hiç ele alınmamıştır. Son zamanlarda özellikle Harezmi veya Çağatay Türkçesiyle yazılmış Yesevî kültürünün temel kaynaklarının gün yüzüne çıkarılması ve dilimize aktarılması bizi böyle bir çalışmaya iten temel etkenlerden bir diğeri. Çünkü bu eserler bizim bu tarikatlar arasındaki münasebetler hakkında daha sağlıklı değerlendirmeler yapmamızı mümkün kılmaktadır. Yukarıda bahsedilen hususların gerçekleşmesi için makalede genel tarihî ve tasavvufî kaynakların yanı sıra özellikle Yesevî ve Kübrevî literatüründe yer alan rivayetlere odaklanılmış ve bunların metin tahlili ve tarih usulü bakımından yorumlanmasına çalışılmıştır. Araştırmamızda daha çok atıfta bulunduğumuz Zernûkî (ö. ?)'nin *Mir'âtü'l-kuşûb'u* ile Hazînî (ö. 1002/1593-4'ten sonra)'nin *Cevâhiru'l-ebâr* ve *Menba'u'l-ebhâr* adlı eserleri iki tarikat arasındaki ilişkileri anlamak açısından en temel kaynaklar arasındadır. Sonuç olarak iki tarikat arasındaki ilişkilerin kuruluş aşamasında oldukça iyi bir seviyede geliştiği fakat 10./16. yüzyıldan itibaren bazı tartışmaların yaşandığı görülmüştür. Özellikle Yesevî şeyhlerinden Zernûkî'nin risalesinde pek çok defa Şeyh Kübrâ'ya atıfta bulunması ve onun sözlerinden alıntılar yapması dikkatleri çekmektedir. Yine Hazînî'nin mevzu bahis kitaplarında Mecdüddîn Bağdâdî (ö. 616/1219), Seyfeddîn Bâharzî (ö. 659/1260), Sa'deddîn Hammûye (ö. 649/1251) ve Baba Kemâl Cendî (ö. 672/1273) gibi Kübrevî meşâyihinin Ahmed Yesevî'nin halifeleri arasında sayılmaları söz konusudur. Ayrıca diğer bazı sûfi biyografilerinde Ali Lâlâ (ö. 642/1244) gibi meşhur bir Kübrevî şeyhinin, Necmeddîn Kübrâ ile tanışmadan evvel Ahmed Yesevî'nin yanında tarikat terbiyesi gördüğü kayıtlıdır. Bunların yanı sıra Kübrevîlerin de Yesevî mensupları gibi "zikr-i erre"nin bir türünü icra ettiklerine dair bilgi karşılıklı etkileşimin en mühim örnekleridir. Hazînî'nin şeyhi Seyyid Mansur (ö. 965/1557-1558)'un Mevlânâ Muhammed Zâhid (ö. 979/1571) ve Kemâleddîn Hüseyin Harezmi (ö. 958/1551) gibi bazı Kübrevî temsilcileriyle yaşadığı tartışmalar ise ilerleyen asırlardaki ilginç örneklerdir.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Yeseviyye, Kübreviyye, Orta Asya, Sûfi Muhammed Dânişmend Zernûkî, Ahmed Hazînî.

Abstract

The main purpose of this study is to examine the historical course of relations between Yasaviyya and Kubraviyya orders from their emergence until the end of the sixteenth century. In this respect, the ideas, practices and interpersonal relations between the two orders were taken as basis. Three major orders that are active in Central Asia are mentioned: Yasaviyya, Kubraviyya and Khawajagān/Naqshbandiyya. The first of these, "the Yasaviyya", derived from Ahmad Yasavī (d. 562/1166); the other, "the Kubraviyya" derived from Najm al-Dīn al-Kubrā (d. 618/1221); thirdly "the Khawajagān School", spearheaded by Abd al-Khālik al-Gucdevānī (d. 616/1219) and it's sequel "the Naqshbandiyya", named after Bahā al-Dīn Naqshband (d. 791/1389). By the sixteenth century, Naqshbandiyya, with the support of the administrators, virtually dissolved the other orders in the region and became the most dominant order in Central Asia. That's why the article is based on a specific time period. There are essentially two main factors behind such a study: The first of these is that the orders mentioned above have important roles in both the acceptance of Islam and the social life of the Turks and other peoples of the region. Nevertheless, the contributions of the members of these paths to the sūfī thoughts and practices are also valuable. The positive or negative effects of their relationships with administrators should never be ignored. In addition to all these, the relations between the orders in question are also a part of the history of sūfism. Therefore, due to their emergence and spread in nearby geographies, the good or bad relations of the above mentioned orders with each other are of great importance in terms of the history of sūfism as well as social and political history. Although today there is a remarkable increase in academic publications related to the main figures and works of Yasaviyya and Kubraviyya, the connections between the orders in question have almost never been discussed as a separate article or book. Recently, the unearthing of the basic sources of Yesevī culture, especially written in Khwarezmian or Chagatai Turkish, and transferring them to our language is another of the main factors that push us such a study. Because these works enable us to make more accurate evaluations about the relations between these orders. In order to realize the above-mentioned issues, the article focuses on the narrations in Yasavī and Kubravī literature, as well as general historical and sūfī sources, and tries to interpret them in terms of text analysis and historical method. Zernūkī's (d. ?) *Mir'āt al-ḳulūb* and Hazīnī's (d. after 1002/1593-4) *Cevāhir al-abrār* and *Menba' al-abḥār* which we mostly refer to in our research, are among the most fundamental sources in terms of understanding the relations between the two orders. As a result, it was seen that the relations between the two orders developed at a very good level during the establishment phase, but there were some disputes starting from the sixteenth century. It is noteworthy that Zernūkī, one of Ahmed Yasavī's caliphs, refers to Sheikh Kubrā many times and quotes his words in his treatise. Again, in Hazīnī's mentioned books, some Kubravī sheikhs such as Majd al-Dīn al-Baghdādī (d. 616/1219), Sayf al-Dīn Bākharzī (d. 659/1260), Sa'd al-Dīn Hammūyah (d. 649/1251) and Bābā Kamāl Jandī (d. 672/1273) are considered among the caliphs of Ahmad Yasavī. In addition, it is recorded in some other sūfī biographies that a famous Kubravī sheikh like Alī Lālā (d. 642/1244) received sect training under Ahmad Yasavī before meeting Najm al-Dīn al-Kubrā. In addition, the information that the Kubravīs also perform a type of "dhikr-i arra", like the Yesevī members, are the most important examples of mutual interaction. The disputes that Hazīnī's sheikh, Sayyid Mansūr (d. 965/1557-1558), had with some Kubravī leaders such as Mavlānā Muhammad Zāhid (d. 979/1571) and Kamāl al-Dīn Husayn Khārazmī (d. 958/1551) are interesting examples in the following centuries.

Keywords: Sūfism, Yasaviyya, Kubraviyya, Central Asia, Sūfī Muhammad Dānishmand Zernūkī, Ahmed Hazīnī.

Giriş

H 6.-8., M 12.-14. yüzyıllar arasında Horasan ve Mâverâünnehir coğrafyasında etkili olan üç tarikat öne çıkmaktadır: Bunlardan birincisi “Yeseviyye”, ikincisi “Hâcegân Ekolü” ve devamı niteliğindeki “Nakşibendiyye”, üçüncüsü de “Kübreviyye”dir. Sonraki asırlarda Nakşibendiyye hem Yeseviyye hem de Kübreviyye’yi kendi içinde eritecek ve bölgenin en hâkim tarikati haline gelecektir.¹

Sözü edilen tarikatların toplum nezdinde kazandıkları itibara dair şöyle çarpıcı bir örnek verilebilir: Kuzey Türkleri arasında bilinen ve temel dinî bilgileri halka anlatan *Şerâitü'l-îmân* adındaki bir kitapta “mezheb” suâlinden sonra “silsile” sorusu gelmekte ve dört tarikat silsilesi sıralanmaktadır. Bunlar Hoca Ahmed Yesevî, Abdülhâlık Gücdevânî, Necmeddîn Kübrâ ve Ebu'l-Hasan Aşk silsileleridir.²

Özellikle Orta Asya ve İran coğrafyasında intişar eden bu tarikatların, bölge halkının ve idarecilerin teveccühüne mazhar oldukları ve onların dinî yaşamlarının kopmaz bir parçası haline geldikleri dikkatleri çekmektedir. Ayrıca bu tarikatlara mensup bazı sûfîlerin yazdıkları eserlerle hem İslâm'ın ahlâkî boyutunun anlaşılmasına hem de Türkçe'nin gelişmesine önemli katkılarda buldukları aşikârdır. Bütün bunlarla birlikte tasavvuf tarihi açısından hayli önemli olan bir başka husus tarikatlar arası ilişkilerdir. Bu ilişkiler fikir bazında olabildiği gibi tarikat pratikleri ve kişiler arası münasebetler şeklinde de cereyan edebilmektedir. Bütün bunların klasik kaynaklara nasıl yansıdığı ve burada geçen rivayetlerin nasıl yorumlanması gerektiği ise üzerinde durulması icap eden bir problemdir. Menkıbevi mahiyetteki birtakım anlatıların tarihî gerçeklikle mukayese edilmesi ve devrin şartları çerçevesinde anlaşılması elzemdir. Tarikat mensuplarının yazdıkları eserlerdeki yanlı tutumlarının saptanması ve tenkit süzgecinden geçirilmesi şarttır. Bu konuda araştırmacının önündeki metni anlamaya çalışırken felsefî analiz yöntemine ve tarih usulünün gereklerine riayet etmesi beklenir.

¹ Bu konuda bir değerlendirme için bk. Devin DeWeese, “The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia”, *Iranian Studies* 21/1-2 (1988), 45.

² Bu rivayet için bk. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981), 45. Bu silsilede yer alan Ebu'l-Hasan Aşk veya Aşkî, İran-Horasan coğrafyasında doğup zamanla Mâverâünnehir'e taşınan Aşkîyye/İşkîyye tarikatının önemli şeyhlerinden biridir. Bu tarikatın kurucusu olarak genellikle 8./14. asırda yaşamış Şeyh Bâyezîd-i Aşkî kabul edilmektedir. Ebu'l-Hasan da ondan sonra silsileyi devam ettiren halifesidir. Bu konuda bk. Necdet Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf”, *Orta Asya'da İslâm*, ed. M. Savaş Kafkasyalı (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2012), 1/530-533. Burada adı geçen dört tarikatın hepsine birden intisap eden veya onlardan icazet alan bazı sûfîlere de rastlanmaktadır. Bk. Tosun, “Orta Asya'da Tasavvuf”, 1/500, 533.

Son yıllarda Harezmi veya Çağatay Türkçesiyle yazılmış bir kısım Yesevî kaynaklarının gün yüzüne çıkarılması ve dilimize aktarılması iki tarikat arasındaki ilişkileri anlamak açısından araştırmacılara büyük bir yarar sağlamaktadır. Örneğin Sûfî Muhammed Dânişmend Zernûkî'nin *Mir'âtü'l-ḳulûb*'u ile Ahmed Hazîni'nin *Cevâhiru'l-ebâr min emvâc-ı bihâr* ve *Menba'u'l-ebhâr fi riyâdi'l-ebâr*'ı bu tür temel eserlerden olup Yeseviyye ile Kübreviyye tarikatları arasındaki ilişkileri takip edebileceğimiz birincil derecedeki başvuru kaynaklarımızdandır. Bunların yanı sıra Hazîni'nin *Câmi'u'l-mürşidîn*'i, Emîr İkbâl Sîstânî(8./14. asır)'nin *Çihil Meclis*'i ile Câmî (ö. 898/1492)'nin *Nefehât*'i gibi Farsça kitaplar da yararlandığımız temel eserlerdendir.

Makalede söz konusu edilen Yeseviyye ve Kübreviyye tarikatlarının aynı yüzyıllarda ve yakın coğrafyalarda teşekkül eden tasavvufî yollar olmaları bakımından birtakım ilişkilerinin bulunması gayet doğaldır. Her iki tarikatın literatüründe bununla ilgili bazı rivayetlere de tesadüf edilmektedir. Fakat Yeseviyye ve Kübreviyye'nin temel şahsiyetleri ve eserleri ile alakalı akademik yayınlar gün geçtikçe artsa da bugüne kadar söz konusu tarikatların birbirleriyle olan irtibatlarını ele alan müstakil bir makale veya kitap bulunmamaktadır. Bununla birlikte Necdet Tosun'un Orta Asya'daki tarikatları ve önde gelen temsilcilerini ele aldığı "Orta Asya'da Tasavvuf" adlı incelemesi ve Devin DeWeese'in Kübreviyye tarikatının Orta Asya'da tarih sahnesinden çekilişini irdelediği "The Eclipse of Kubraviyah in Central Asia" isimli makalesi ise bizim yazımıza temel sağlayabilecek bazı bilgiler içermektedir. Dolayısıyla alanında özgün bir araştırma olarak kabul edilebilecek bu makalede 10./16. asrın sonlarına kadar Orta Asya'daki Yeseviyye-Kübreviyye irtibatının tarihî seyri ele alınmaktadır. Bu açıdan çalışmamızın bölgesel bazda tarikatlar arası ilişkilerin araştırılması konusunda teşvik edici olması umulmaktadır.

Makalenin ilk kısmında *Mir'âtü'l-ḳulûb*'dan hareketle iki tarikat arasında "şariat, tarikat ve hakikat" kavramları etrafında nasıl bir düşünce birliği kurulduğuna değinilmekte ve bir Yesevî metninde Necmeddîn Kübrâ'nın neden kurucu bir şahsiyet olarak algılandığı söz konusu edilmektedir. Daha sonra Hazîni'nin eserlerinden faydalanılarak tarihî süreçte her iki tarikat mensupları arasında geçen bazı hadiseler yer verilmektedir. Hem müspet hem de menfi ilişkilerin başrolünde oynayan sûfîleri ve olayların yorumlarını ihtiva eden bu bölüm siyaset-tarikat irtibatı açısından da önem arz etmektedir. Ardından Kübrevî silsilesinde yer almakla birlikte Ahmet Yesevî'nin dergâhında da terbiye gördüğü söylenen

Radıyyüddîn Ali Lâlâ'nın iki tarikat arasındaki dönüşümü kaynaklar ışığında anlaşılmaya çalışılmaktadır. Son olarak Yeseviyye-Kübreviyye etkileşiminin en canlı örneklerinden olan “zıkr-i erre” konusuna bir bakış yapılmaktadır.

1. *Mir'âtü'l-ḳulûb*'da Necmeddîn Kübrâ'ya Verilen Değer

Kaynaklarda Yesevî'nin halifesi olarak geçen Sûfî Muhammed Dânişmend'in “*şeriat, tarikat ve hakikat*” hakkında kaleme aldığı *Mir'âtü'l-ḳulûb* isimli risâlede³, Necmeddîn Kübrâ'nın sözlerinden pek çok iktibasta bulunmaktadır. Esasen eserin muhtevasını oluşturan söz konusu bu kavramların hem Yesevî'nin *Faḳr-nâme* ve *Risâle der Maḳâmât-ı Erba'în*'inde⁴ hem de Şeyh Kübrâ'nın *Risâle-i sefîne* olarak adlandırılan risâlesinde geniş bir yer tuttuğu görülmektedir.⁵

Her iki şeyhin sözleri dikkatle incelendiğinde birbiriyle tamamen uyumlu olduğu anlaşılmaktadır. Onlara göre Allah'a giden yolun asıl adı İslâm'dır. Bunun başlangıcı şeriat, sonu ise hakikattir. Aralarında da tarikat yer almaktadır. Necmeddîn Kübrâ'ya göre her türlü eylemde şeriat, tarikat ve hakikat boyutları bulunmaktadır. İlik işinde de bu böyledir. Şeriat ilim ve amel, tarikatta kalblerin fethi ve hâl, hakikatte ise Allah'ın cemâl tecellîlerini müşâhede mevcuttur. Ahmed Yesevî de meseleyi şöyle değerlendirir: Şeriat zâhiren uzuvlarla, tarikat kalble, hakikat ise sırr ile amel etmektir.⁶

Bir anlamda “*tasavvufun usûlü*” olarak nitelendirebileceğimiz bu temel ıstıhlara her iki tarikat pirinin de özel bir önem atfetmesi kanaatimizce bu bölgelerde gelişen ortak bir tasavvufî ruhu temsil etmektedir. Ayrıca bu paradigmanın temelleri üzerinde yükselen bir Türk tasavvuf geleneğinin resmini de bize sunmaktadır.

Mezkûr eser gözden geçirildiğinde on altı yerde Ahmed Yesevî'nin açıklamalarına atıf yapılırken, on üç yerde de Necmeddîn Kübrâ'nın sözleri nakledilmektedir. Hem Yeseviyye hem de Kübreviyye'nin teşekkül sürecinin ortak bir metni olarak değerlendirebileceğimiz eserin müellifinin her iki isme de neredeyse eşit ölçüde yer vermesi

³ Yayınlanmış hali için bk. Necdet Tosun, “Yesevîliğin İlk Dönemine Ait Bir Risâle: *Mir'âtü'l-Kulûb*”, *İLAM Araştırma Dergisi* 2/2 (1997), 68-82.

⁴ Burada sözü edilen eserler için bk. Kemal Eraslan-Necdet Tosun, *Yesevî'nin Fakr-nâme'si ve İki Farsça Risalesi* (Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2016), 38-75.

⁵ Necmeddîn Kübrâ'nın bu hususta *Risâle-i sefîne* adında kısa bir eseri bulunmaktadır. Bk. Necmüddin Kübra, *Usûlu Aşere-Risâle İle'l-Hâim-Fevâihu'l-Cemâl (Tasavvufî Hayat)*, haz. Mustafa Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996), 27; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2010), 107.

⁶ Tosun, “Yesevîliğin İlk Dönemine Ait Bir Risâle: *Mir'âtü'l-Kulûb*”, 69.

bir hayli dikkat çekicidir. Bizce bu durum Muhammed Dânişmend'in Yesevîliğin yanı sıra Kübreviyye ile de ilişkili bir şahıs olabileceğini akla getirmektedir.

Buna ilaveten diğer bir ihtimal de şudur: *Nefehât*'te Şeyh Kübrâ'nın müritlerinden Baba Kemâl Cendî'nin hayat hikâyesinden söz edilirken onun Cend'de Ahmed Mevlânâ'yı yetiştirdiğine ve ona icazet verdiğiğine değinilir. Onun da Muhammed Dânişmend diye bir kardeşi vardır.⁷ Vefat tarihi bilinmese de muhtemelen 8./14. asırda yaşamış bu Kübrevî şeyhinin Yesevîlik ile herhangi bir ilişkisi bilinmemektedir. Fakat bu zâtın da Yesevîliğe intisab etmesi ve bu risaleyi kaleme alması imkân dâhilindedir.

Bütün bu tartışmaların ötesinde söz konusu metnin ortaya koyduğu en mühim nokta ise kuruluş aşamasındaki iki tarikatın münâsebetlerinin iyi bir zeminde ilerlediğidir. Ayrıca hem Yesevîliğin hem de Kübrevîliğin şer'î-Sünnî ekseninde gelişme gösteren bir tasavvufî çizgiyi benimsediğini ve bunun üzerinde kurumsallaşmaya çabaladığını izhar etmektedir.

2. Hazîni'nin Eserlerinde Yeseviyye-Kübreviyye İrtibatı

Yeseviyye-Kübreviyye ilişkilerinin tarihî gidişatına dair daha fazla örnek bulabileceğimiz yazar, babası da Kübrevî olan Ahmed Hazîni'dir. Onun özellikle Anadolu'da telif ettiği *Cevâhiru'l-ibrâr* ve *Menba'u'l-ebhâr*'ı ile Farsça yazdığı *Câmi'u'l-mürşidîn*'i bu konudaki ilk başvuru kaynaklarımız arasındadır.

Hazîni, Yeseviyye tarihinde olduğu kadar Kübreviyye tarihinde de yetkin bir isimdir. Çünkü o çocukluk çağlarından beri Kübrevî bir kültür çevresinde büyümüş ve bu tarikatın literatürünü de okumuş biridir. Bunu *Menba'u'l-ebhâr*'da net bir şekilde dile getirmektedir. Yazar, merhum babasının bütün ömrünü Kübrevî meşâyinin yolunda ve onların virdlerini okuyarak geçirdiğini belirttikten sonra onun özellikle Şeyh Hüseyin Harezmi'ye mürit olmak için yoğun çaba gösterdiğini ve pek çok tasavvufî eseri okuduğunu söyler. Hazîni'nin ifadesine göre kendisi de Yeseviyye'den habersiz olduğu dönemde babasının elindeki bu kitaplara çok ilgi duymuş ve onları okumuştur.⁸

⁷ Abdurrahman Câmî, *Nefehâtü'l-üns min hađarâti'l-kuds*, nşr. W. Nassau Lees (Calcutta: W. N. Lees Press, 1859), 497-498.

⁸ Müellifin anlattığına göre babasının Kübrevî şeyhi Hüseyin Harezmi (ö. 958/1561, Halep)'dir. Bk. Hazîni, *Menba'u'l-ebhâr fi riyâği'l-ibrâr (İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı)*, haz. M. Mâhur Tulum (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018), 267-269.

Böyle bir gelenek içinde yetişen Hazîni söz konusu eserinde öncelikle Kübreviyye tarikatını Halvetiyye ile birlikte Hz. Ali'den neş'et eden tasavvufî bir yol olarak temellendirmektedir.⁹ Necmeddîn Kübrâ'dan bahsettiği yerlerde onu "Evlîyânın şehâdi, Hüdâ'nın nûru, Asfiyâ'nın biriciği" gibi yüceltici sıfatlarla anmakta, mezarını ziyaret ettiğini belirtmekte ve nazmen irad ettiği beyitlerde de yine övgü dolu ifadelerle onun hayatına dair bazı meselelere değinmektedir.¹⁰

Yesevî literatüründe Kübreviyye'nin pîrine karşı sergilenen bu olumlu bakış açısının yanı sıra Şeyh Kübrâ'nın ilk kuşak halifelerine de özel bir değer atfedildiği görülmektedir. Bu hususta çok mühim bir örneğe hem *Cevâhirü'l-ebâr* hem de *Câmi'u'l-mürşidîn*'de rastlanmaktadır. Hazîni'nin biraz uzunca anlattığı hadise şöyle toparlanabilir:

Rivayete göre Yesi şehrinde dört kişi din ilimlerini tahsil etmek üzere Harezmi ülkesi şehirlerinden Ürgenç'e gittiler. Zamanın seçkin âlimlerinden biri olan İmam Mergazî'nin¹¹ derslerine katıldıklarında bu kişi onlara "Duyduğuma göre Yesi şehrinde Hoca Ahmed Yesevî şeriate aykırı davranıyormuş. Böyle bir şey var mı?" diye sordu. Bu adamlar "Bilmiyoruz. Fakat on iki bin dindar dostu var." dediler. Sonra durumu araştırmak ve Yesevî'yi imtihan etmek üzere dört yüz faziletli arkadaşıyla yola çıktı. Bir kısım manevî imtihanlardan sonra İmam Mergazî, Yesevî'ye bağlandı ve yıllar süren ağır riyazetlere katlandı. Sonunda Hoca Yesevî onu diğer halifeleri ile beraber Horasan'a gönderdi. Bunlar *Şeyh Muhammed Bağdâdî*, *Seyfüddîn Bâharzî*, *Şeyh Kemâl Şeybânî*, *Şeyh Sa'düddîn* ve *Şeyh Bahâüddîn* olmak üzere beş kişiydiler."¹²

Burada zikri geçenlerden ilkinin Mecdüddîn Bağdâdî, üçüncüsünün Baba Kemal, dördüncüsünün ise Sa'deddîn Hammûye ile olan isim benzerlikleri dikkat çekicidir. Zaten Seyfeddîn Bâharzî hiçbir karışıklığa meydan vermeyecek şekilde açıkça yazılmıştır. Şeyh Bahâüddîn ismi ise Baba Kemâl Cendî silsilesinde yer alan Bahâeddîn Kübrâ (ö. ?)'yı çağrıştırmaktadır.¹³ Bu şeyhlerin Ahmed Yesevî'nin de halifeleri olarak gösterilmeleri yazarın, babasından tevarüs ettiği Kübrevî geleneğinin bir izdüşümü müdür bilinmez. Fakat

⁹ Hazîni, *Menba'u'l-ebâr*, 249.

¹⁰ Hazîni, *Menba'u'l-ebâr*, 249-253.

¹¹ Köprülü İmam Mergazî hakkında ne tarihî ne de mankibevî herhangi bir bilginin bulunmadığını kaydeder. Bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 35.

¹² Hazîni, *Cevâhirü'l-ebâr min emvâc-ı bihâr (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler)*, haz. Cihan Okuyucu-Mücahit Kaçar (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014), 95-96; Hazîni, *Câmi'u'l-mürşidîn*, (Berlin: Staatsbibliothek Ms., Orient Oct., 2847), 74b-76a.

¹³ Necmeddîn Kübrâ'nın halifeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, 124-161.

kanaatimizce bu tür anlatılar hem mezkûr şahısların söz konusu topraklardaki şöhretini hem de Yeseviyye-Kübreviyye arasındaki ortak zemini ve yakın ilişkileri ortaya koymaktadır. Ayrıca bir Yesevî temsilcisi olarak Hazînî'nin bu çabası, haklarında bilgi sahibi olduğu ve muhtemelen eserlerini okuduğu bu kişileri geriye doğru bir sahiplenme şeklinde de değerlendirilebilir.

Hazînî *Cevâhiru'l-ibrâr*'da "evliyanın farklı makam ve özellikleri"ni anlattığı bir yerde Ali Hemedânî (ö. 786/1385)'den övgüyle bahsetmekte ve onun konuyla ilgili Farsça bir şiirinden alıntılar yapmaktadır. Hazînî'nin ifadeleri şu şekildedir: "Bu yüce tâifeden Emîr Seyyid Ali Hemedânî bu kişileri Farsça olarak şiir diliyle şöyle ifade etmiştir..."¹⁴ Yine aynı müellif *Câmi'u'l-mürşidîn* adlı eserinde Ali Hemedânî'nin tasavvufun tecrübî boyutuyla ilgili görüşlerine değinmekte ve Kübreviyye'deki renk sembolizmine dair bazı yorumlarına yer vermektedir.¹⁵

Emîr-i Kebîr unvanını taşıyan ve Hemedânî'nin önde gelen yönetici ailelerinden birine mensup olduğu anlaşılan Seyyid Ali Hemedânî, Kübreviyye'nin Hemedâniyye kolunun kurucusu sayılmaktadır. Ehl-i Beyt'e olan tutkusu onun "Alî-yi Sâni/İkinci Ali" olarak isimlendirilmesine yol açtığı gibi bir *Fuşûş* şerhi yazarak Kübreviyye geleneğini Ekberî fikirleriyle bağdaştırması da onu tasavvuf düşüncesinde önemli bir şahıs kılmaktadır. Aynı zamanda o, yetiştirdiği halifeleri ve kurduğu dergâhlarla hem İslâm'ın hem de Kübreviyye'nin Hindistan ve Keşmir bölgelerinde yayılmasına öncülük etmiş bir şeyhtir.¹⁶ Hazînî'nin kendisinden yaklaşık iki asır önce vefat etmiş bir Kübrevî şeyhine ve görüşlerine eserlerinde yer vermesi Seyyid Ali Hemedânî'nin yaşadığı dönemdeki ve Orta Asya coğrafyasındaki tanınırlığının yanı sıra müellifin Kübreviyye tarihi hakkındaki birikimini de ortaya koymaktadır. Buna ilaveten 8./14. yüzyılın sonlarında da Yeseviyye-Kübreviyye ilişkilerinin müspet seyrinde ilerlediğini göstermektedir.

Bu iyi örneklerin yanı sıra *Cevâhiru'l-ibrâr*'da Hazînî'nin şeyhi Seyyid Mansur'un Kübrevî meşâyihinden Mevlânâ Muhammed Zâhid'e nasıl bir ders verdiğinden ve bölgedeki bütün şeyhleri kendi safına çektiğinden bahseden bir anektoda tesadüf edilmektedir. Buna göre, Şeyh Mansur, Kunduz şehrine vardığında Kübrevî şeyhi Mevlânâ Muhammed Zâhid

¹⁴ Hazînî, *Cevâhirü'l-ibrâr*, 140.

¹⁵ Hazînî, *Câmi'u'l-mürşidîn* (Orient Oct., 2847), 102b-104a.

¹⁶ Onun hakkında özellikle bk. Jamal J. Elias, "A Second Ali: The Making of Sayyid Ali Hamadani in Popular Imagination", *The Muslim World* 90/3-4 (2000), 395-420.

ile karşılaşır. Aybek kasabasının hâkimi, onlar için bir sohbet meclisi kurar. Mevlânâ Muhammed, marifette kendinden geçmiş bir şekilde konuşmaktadır. Seyyid Mansur da onu dinlemektedir. Mevlânâ Muhammed'in sözlerinde şeriata aykırılık sezen Seyyid Mansur birden "Hey dîvâne! Halt ettin, kendine gel!" diyerek bir nâra atar. Şeyhin heybetinden Mevlânâ Muhammed dilsiz kalır ve böylece meclis sessizce biter.

Müellif Hazînî olayın devamında, senelerce sonra o Kübrevî şeyhiyle Belh şehrinde bir araya geldiğini ve ona Aybek kasabasındaki meclisi hatırlattığını yazar. Bunun üzerine Muhammed Zâhid, Seyyid'in üstünlüğünü itiraf etmiş ve Belh'in Yeseviyye, Kübreviyye, Nakşibendiyye ve Aşkîyye şeyhlerinin hepsinin kendisinin dost ve bağlıları iken Seyyid'in gelmesinden sonra onun hayranı olduklarını söylemiştir.¹⁷

Bu rivayette adı geçen Mevlânâ Muhammed Zâhid, Kübreviyye tarîkatı içinde Berzişâbâdiyye/Zehebiyye diye bir kolun nispet edildiği Abdullah Berzişâbâdî (ö. 872/1468)'nin üçüncü kuşak takipçilerinden Hâce Muhammed b. Hâce Celâleddîn Yusuf Habûşânî (ö. 938/1531)'nin¹⁸ önde gelen halifelerinden biridir. 899/1494'te dünyaya gelen bu zât 10 Rabûlevvel 979/2 Ağustos 1571'de vefat etmiş ve Belh'e defnedilmiştir. Bundan dolayı "el-Câmî" ve "el-Belhî" gibi nisbeleri olan Muhammed Zâhid'in kendisinden sonra silsilesini sürdüren bir halifesi bilinmemektedir.¹⁹ Yukarıda bahsi geçen olayda konuşmaların detayları hakkında bilgi sahibi olmasak da Seyyid Mansur'un Kübrevî şeyhi Muhammed Zâhid'e karşı açık bir üstünlüğü söz konusudur. Mevlânâ Muhammed'in sözlerinde tasavvuf bakımından bir aykırılık görülmesi ise iki şeyh arasındaki anlayış farklılıklarından kaynaklanabilir. Belki de bu, Kübrevî şeyhinin kendinden geçtiği bir anda sarf ettiği bir ifadeden ya da şathiyeden ortaya çıkmıştır. Buna ilaveten Kübreviyye tarihini dikkatle incelediğimizde yukarıdaki hadisede Belh'teki Kübrevî etkinliğinin Muhammed Zâhid'le sona ermesine ve gücün Yesevîlerin eline geçmesine de bir işaret vardır. Zira DeWeese'in belirttiği gibi Belh ve civarında ne yazık ki Muhammed Zâhid'in başka bir halefinin izine rastlanmamıştır.²⁰ Onun, ardında herhangi bir temsilci bırakmadan/bırakmadan vefat etmesi muhtemeldir.

¹⁷ Hazînî, *Cevâhirü'l-ibrâr*, 207-208.

¹⁸ Habûşânî hakkında bk. Esedullah Hâverî, *Zehebiyye: Taşavvuf-i 'İlmî - Âşâr-ı Edebî* (Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1362 HŞ), 257-259.

¹⁹ DeWeese, "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia", 68.

²⁰ DeWeese, "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia", 68.

Cevâhirü'l-ibrâr'da uzun uzadıya yer verilen bir diğer pasaj, belli bir dönem sonra Yeseviyye-Kübreviyye ilişkilerinin baştaki kadar iyi gitmediğini ve siyasî yöneticilerin de dâhil olduğu birtakım problemlerin baş gösterdiğini anlatmaktadır. Biraz sonra detaylarını vereceğimiz tartışma aslında on altıncı yüzyılın ortalarına doğru gelindiğinde Orta Asya coğrafyasına hükmeden üç büyük tarikattan ikisinin Nakşiliğin yükselişi karşısında güç kaybettiğini ve belli bazı şehirlerde tutunmaya ya da gücü diğerinden almaya çabaladığını zımnen aşikâr etmektedir. Aynı zamanda Kübreviyye'nin ilk ortaya çıktığı topraklar olan Harezmi'de de temsil kabiliyetini yitirmeye başladığını içermektedir. Müellif Hazînî'nin kendi şeyhinin haklılığını ve üstünlüğünü ortaya koymaya çabalarken kullandığı bazı ifadelerde bu çekişmenin izleri vardır. Yazar Harezmi/Hîve'de Kübreviyye'den Hâce Muhammed Leng adında, diğer tarikatların hepsiyle kavgalı ve mutaassıp bir şeyhin olduğunu, onun da Şeyh Hüseyin el-Harezmi adında bir halifesi bulunduğunu söyler. Bu kişinin asker ve emirlerle arasının iyi olduğundan ve devamlı surette Şeyh Mansur'un yaptıklarını araştırıp rahat durmadığından dem vurur. Seyyid Mansur arayı düzeltmek için onunla görüşmeye gitse de Harezmi her yerde şeyhle mücadeleden, hakkında ileri geri konuşmaktan geri durmaz. Sonunda Seyyid Mansur ona ateş dolu bir fırına girmeyi teklif eder. Sonuçta kim kurtulursa üstünlüğü kabul edilecektir. Bu söz Harezmi'ye ve müritlerine ulaşınca hoşlarına gitmez ve bunun bir Mecûsî âdeti olduğunu söylerler. Sonunda olay bölgenin yöneticisine akseder ve o da bir müfettiş gönderir. Seyyid Mansur, müfettişe fırından kastın, halvet olduğunu söyler. Bu açıklama Harezmi'ye ulaşınca, uygun bulur ve her iki şeyh de halvet fırınına girerler. On gün geçince Şeyh Mansur rüyasında devesiyle giderken çamura batan bir kişi görür. Dervişlerden her biri de helâke işaret eden rüyalar görürler. Sonra bir salâ işitilir ve Harezmi'nin hanımının doğum yaparken öldüğü öğrenilir. Seyyid Mansur onun cenazesine katılır. Bu durum onun büyüklüğüne bir işaret olarak kabul edilip o memleket şeyhin tasarrufuna açılır. Bunları aktaran Hazînî, Yesevî silsilesinin Hîve'de tam bir hâkimiyet kurduğunu ve herkesin Seyyid'in dergâhında zikr-i erre ile meşgul olduklarını söyleyerek rivayetini sonlandırır.²¹

Hazînî'nin kaydettiği bu hadisede iki Kübrevî şeyhinin adı zikredilmektedir. Bunlardan ilki metinde Hâce Muhammed Leng diye geçen ve bizim de biraz önce atıfta bulunduğumuz Hâce Muhammed b. Hâce Celâleddin Yusuf Habûşânî'dir. "Mahdûm-i

²¹ Hazînî, *Cevâhirü'l-ibrâr*, 222-224.

A'zam" veya "Muktedâ-yı A'zam" olarak da bilinen Habûşânî, Kübrevî/Zehebî silsilesinin merkezî figürlerinden biridir. *Mecâlisü'l-mü'minîn* müellifi, Habûşânî'nin hayatının büyük bir kısmını kendi memleketinde geçirse de Harezm'de öldüğünü yazmıştır.²² Onun Harezm'e ne zaman gittiği meçhuldür. Fakat *Heft İklîm* yazarı, Harezm sultanlarından birçoğunun Habûşânî'nin torunu ve halifesi Abdüllatîf'in müritleri arasında yer aldığını nakletmiştir.²³ Belki de o, torunuyla beraber hayatının son demlerini Harezm'de geçirmiştir. Buradan hareketle Kübreviyye'nin 10./16. asrın başlarında Habûşânî'nin yetiştirdiği halifeler vasıtasıyla Harezm'de etkin bir konumda olduğunu söyleyebiliriz. Bu durum Kübrevîlerin diğer tarikatlara karşı daha sert davranmalarına ve onları kendi bölgelerine sokmaktan imtina etmelerine sebebiyet vermiş olabilir. Yaşanan tartışmalarda ve Hazînî'nin kullandığı üslupta buna dair işaretler vardır.

Yukarıda ismi geçen diğer kişi ise Habûşânî'nin en mühim halifesi Kemâlüddîn Hüseyin b. Şihâbüddîn el-Harezmî'dir. Hazînî'nin metninde Seyyid Mansur'la tartışmalar yaşadığı nakledilen Hüseyin Harezmî, Kübreviyye tarikatının kendi vatanındaki (Harezm/Hîve) son büyük temsilcisidir. Kendisi *Kübreviyye-i Hemedâniyye-i Hüseyiniyye*²⁴ adlı bir kolun da önderidir. Harezm'de 875/1470 dolaylarında doğduğu tahmin edilen Kemâleddîn Hüseyin küçük yaşlarından itibaren tasavvufa yönelmiş, 899/1493 ila 910/1504 arasında on bir yıl kadar Habûşânî'nin yanında terbiye görmüş ve şeyhi onu tekrar Harezm'e göndermiştir. Uzun yıllar burada kalan Harezmî, 923/1517'de Mâverâünnehr'e gitmek için memleketinden ayrılmış ve yaklaşık otuz yıl boyunca Semerkant'ta faaliyetlerde bulunmuştur. Zaman zaman Harezm'e gelen Kemâleddîn Hüseyin'in özellikle Özbek Şeybânî hanları ve diğer bazı siyasi idarecilerle kurmuş olduğu sıkı ilişkiler ağı kaynaklara yansımıştır. Semerkant'ta Şeybânî Han (1500-1510)'ın vârisi olan Köçkünci Han (1510-

²² Nurullah Şüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn* (Tahran: Kitabfürûs-i İslâmiyye, 1354), 2/162-177; Hâverî, *Zehebîyye*, 257-259.

²³ Emîn Ahmed Râzî, *Heft İklîm*, haz. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî (Tahran: İntişârât-ı Sürûş, 1378), 2/842-843; DeWeese, "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia", 67. Burada adı geçen Abdüllatîf'in, hac için uğradığı İstanbul'da Kanunî'den ve bazı devlet adamlarından büyük ilgi gören Abdüllatîf-i Câmî (ö. 962/1555) olması kuvvetle muhtemeldir. Hatta Câmî iki yüz kadar dervişleriyle birlikte padişahın huzurunda Kübrevî zikrini icra etmiş ve sultan da ondan zikir telkini almıştır. Bk. Nev'îzâde Atâyî, *Hadâîku'l-ḥakâik*, haz. Abdülkadir Özcan (İstanbul: Çağrı Yay., 1989), 2/72. Henüz o sırada on dokuz yaşında olan Muhyî-i Gülşenî (ö. 1012/1604) de Câmî'den Kübreviyye hilafeti aldığını söylemiştir. Bk. Mustafa Koç, "16. Yy Osmanlı Coğrafyasında Gizli Kalmış Nakşî-Ahrârî, Yesevî ve Kübrevî Şeyhleri", *Kutadgubilig* 7 (2005), 221. Osmanlı denizcisi Seydî Ali Reis (ö. 969/1562) ise Harezm'deyken daha önce kendisine intisab ettiği şeyhin ölüm haberini alınca Vezîr şehrine gelmiş ve "Ey yâ Rabbî makamını cennet" diyerek onun vefatına tarih düşmüştür. Bk. Seydî Ali Reis, *Mir'âtü'l-memâlik*, nşr. Ahmed Cevdet (Dersâadet: y.y., 1313), 71.

²⁴ Nâyibü's-Sadr, *Ṭarâîku'l-ḥakâik*, haz. Muhammed Cafer Mahcûb (Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâî, 1382 HŞ), 2/344-345.

1530)'ın hürmetini kazanan Harezmî, onun torunları nezdinde de önemli bir nüfuz elde etmiştir. Yine o, Şeybânî Han'ın torunu Pûlâd Sultan üzerinde de tesirli olmuştur. Ubeydullah Han (1533-1539)'ın bizzat kendisi şeyhi güzel bir şekilde huzuruna kabul etmiştir. Harezmî'nin Özbeklerin düşmanı olan Bâbü (1526-1530) ve oğlu Hümâyün (1530-1540) ile de iyi ilişkiler kurabilmesi onun siyasî konulardaki becerisini göstermektedir. Teşkilatçı bir kimliğe sahip olan ve bazı Kübrevî hankâhlarının kurulmasına da öncülük eden Hüseyin Harezmî, hac farızasını eda ettikten sonra dönüş yolundayken Halep'te vefat etmiş ve buraya defnedilmiştir.²⁵

Netice itibariyle Yesevî şeyhi Seyyid Mansur'un hem Habûşânî hem de halifesi Harezmî ile karşılaşması tarihen imkân dâhilindedir. Müellif Hazînî'nin, babasının da mürşidi olan ve çok büyük bir ihtimalle yakinen tanıdığı Hüseyin Harezmî hakkında pek çok asker ve emirle alakası olduğu şeklinde bir ifade kullanması yukarıdaki bilgiler göz önüne alınca gerçeğe uygundur. Aynı zamanda DeWeese'in Hüseyin Harezmî ile birlikte Kübreviyye silsilesinin Harezm'de sona erdiğine dair yazdıkları²⁶ yukarıdaki mezkûr olayla ve başka bazı bölgesel siyasî gelişmelerle ilişkilendirilebilir. Dolayısıyla Hüseyin Harezmî'nin ardından Harezm'de Kübrevîlik tamamen ortadan kalkmasa da Yesevîlerin daha etkin olmaları mümkündür.

3. Yeseviyye İle Kübreviyye Arasında Ortak Bir İsim: Radiyyüddîn Ali Lâlâ

Ali Lâlâ, Necmeddîn Kübrâ'nın yanı sıra halifesi Mecdüddîn Bağdâdî'den de tasavvufî eğitim görmüş ve icazet almış bir sûfidir. Babası Şeyh Saîd, ünlü şâir Hakîm Senâî (ö. 526/1131)'nin amcaoğlu ve Cüveyn vilâyetine bağlı bir yerin kethüdâsıdır. Radiyyüddîn de 563/1167 veya 566/1170 yılında burada doğmuştur.²⁷ Alâüddevle-i Simnânî (ö. 736/1336), Radiyyüddîn'in "Lâlâ" lakabını alması hakkında, Hâce Yusuf Hemedânî (ö. 535/1140)'nin

²⁵ Harezmî'nin hayatı, Şeybânî hanları ve diğer bazı siyasi idarecilerle olan sıkı ilişkileri hakkında bk. Şüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 2/162-177; Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ* (İstanbul: Matbaatu Dâmi İkbâle, 1908), 191; DeWeese, "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia", 69-78; Ali Eşref İmâmî - Muhsin Şerefâyî, "Silsile-i Kübreviyye-i Zehebiyye Pes Ez Hacı Muhammed Habûşânî", *Pejûheşnâme-i İrfân* 11 (1396 HŞ), 6-12.

²⁶ DeWeese, "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia", 69.

²⁷ Devletşâh b. Bahtîşâh-ı Semerkandî, *Tezkiretü'ş-şu'arâ*, çev. Necati Lugal (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963), 342; Râzî, *Heft İklîm*, 1/343; Muînüddîn İsfizârî, *Ravdâtü'l-cennât fi evşâfi medîneti Herât*, haz. Seyyid Muhammed Kâzım İmam (Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1959), 1/290; Şüsterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, 2/133.

aslında bu unvânı onun babası Şeyh Said'e verdiğini belirtir.²⁸ Bu isimlendirmenin ona babasından miras kaldığı anlaşılmaktadır.

Kaynaklar Lâlâ'nın yaklaşık dört yüz kadar şeyhle görüştüğünü, onlardan icazet veya hırka aldığını özellikle vurgulamaktadırlar.²⁹ Hatta o, Hindistan'da sahâbeden veya havârilere olduğu söylenen Baba Ebu'r-Rizâ Reten'e mülâki olmuştur. Bu efsanevî şahıs kendisinde emanet olarak bulunan Peygamberimizin tarağını Lâlâ'ya vermiş ve sonra ruhunu teslim etmiştir.³⁰

Konumuzla alakalı olarak Radiyyüddîn'in Ahmed Yesevî'nin dergâhındayken, Harezm'e gelip Necmeddîn Kübrâ'ya intisâb etmesi hâdisesi önem arz etmektedir. Kaynaklar Şeyh Kübrâ'yı rüyasında görüp onun aşkıyla yanıp tutuşan Radiyyüddîn'in şeyhini bulmak uğruna yaptığı uzun ve yorucu seyahatlerden bahsetmişlerdir. Anlatıldığına göre olay daha Şeyh Kübrâ sûflük yoluna adım atmadan önce başlamıştır. Bir gece Ali Lâlâ rüyasında göğe yükselen bir merdiven görür. Bunun başında iki şahıs vardır. Birinci kişi halkı göğe çıkarmakta ve diğerine teslim etmektedir. Aynı hali Lâlâ da yaşar ve sonra bu müşâhedesini babasına anlatır. Babası da o şahsı mutlaka bulmasını, zira onun anahtarının bu kişinin elinde olduğunu anlatır. Aradan yıllar geçtikten sonra Radiyyüddîn Yesevî'nin tekkesindeyken bir adam gelir ve Harezm'de Necmeddîn Kübrâ'nın irşad faaliyetlerinden söz eder. Bunu duyan Lâlâ da hemen yola koyulup Harezm'e gider ve Şeyh Kübrâ'ya bağlanır.

Kübreviyye'den Emîr İkbâl Sistânî'nin *Çihil Meclis'i*, Nakşibendiyye'den Câmî'nin *Nefehât'i* ve Yeseviyye'den Hazînî'nin *Câmi'u'l-mürşidîn*'inde kendisine yer bulan bu olay³¹, tasavvuf tarihinin verileri ışığında tenkit edilebilir. Çünkü genel kabule göre Pîr-i Türkistân 562/1166'da daha Şeyh Kübrâ, Harezm'de tarikat faaliyetlerine başlamadan önce vefat etmiştir. Dolayısıyla Ali Lâlâ'nın Yesevî'yi bırakıp Şeyh Kübrâ'ya mürit olması bu durumda imkânsızdır. Fakat Devin DeWeese'nin iddia ettiği gibi Ahmed Yesevî'nin vefat tarihi yarım

²⁸ Alâüddevele Simnânî, *Tezkiretü'l-meşâyih*, haz. N. Mâyil Herevî (Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1990), 321.

²⁹ Bu hususta bk. Muhammed Nurbahş, *Silsiletü'l-evliyâ*, haz. M. Takî Dânişpejûh, *Çeşnnâme-i Henry Corbin: Melanges Offerts a Henry Corbin*, ed. S. Hüseyin Nasr (Tahran: y.y., 1397), 53; Câmî, *Nefehât*, 501; Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ*, 106; İsfizârî, *Ravdâtü'l-cennât*, 1/290; Râzî, *Heft İklîm*, 1/343.

³⁰ Devletşâh, *Tezkire*, 342; Râzî, *Heft İklîm*, 1/343-344; İsfizârî, *Ravdâtü'l-cennât*, 1/290-291; Câmî, *Nefehât*, 501-502.

³¹ Rivayetler için bk. Emîr İkbâl Sistânî, *Çihil Meclis*, haz. Abdürrafi Hakîkat (Tahran: İntişârât-ı Esâtür, 1378), 185-186, 189; Câmî, *Nefehât*, 500-502; Hazînî, *Câmi'u'l-mürşidîn* (Orient Oct., 2847), 83a-84a.

asır kadar ileri alındığında bu sorun ortadan kalkmaktadır.³² Bununla birlikte Pîr Ahmed Yesevî'nin merkez dergâhında kendisinden bir müddet sonra yerine geçen torununun ismi de dedesiyle aynıdır.³³ Ali Lâlâ'nın onunla karşılaşması muhtemeldir. Yine Radiyyüddîn'in herhangi bir Yesevî dergâhında başka bir Yesevî şeyhinin hizmetindeyken Şeyh Kübrâ'ya yönelme ihtimali de vardır. Zira Simnânî'nin, Radiyyüddîn'in babası Şeyh Saîd'in Yusuf Hemedânî'nin Merv'deki takipçileri arasında olduğunu belirten mezkûr rivayeti dikkate alındığında Lâlâ'nın çok eskiden beri Yesevî geleneğinin silsilesindeki meşhur şeyhlerle ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Onun, babası kanalıyla kurmuş olduğu bu yakınlıktan dolayı küçük yaşlarından itibaren Yeseviyye'ye ilgi duyması gayet doğaldır.

Bu tarihî çıkarımların yanı sıra şöyle bir yorumda bulunmak da kanaatimizce yanlış olmayacaktır: Tıpkı Arslan Bâb'ın Hz. Peygamber'in emaneti olan hurmayı Ahmed Yesevî'ye ulaştırıp görevini tamamladıktan sonra vefat etmesi³⁴ gibi Baba Reten'in de Peygamberimizin tarağını Radiyyüddîn'e teslim etmesi ve ardından hayata gözlerini yumması rivayetleri arasındaki benzerlik oldukça dikkat çekicidir. Zamanla Orta Asya halkları arasında yaygınlık kazanan bu tür sembolik anlatılar bize göre bu şeyhlerin insanlar arasında kazandıkları konuma ve Hz. Peygamber'e kadar uzanan manevî feyiz ve bereketin taşıyıcısı olduklarına inanıldığına işaret etmektedir. Dolayısıyla hayat hikâyeleri arasında yakınlık bulunan Ahmed Yesevî ile Radiyyüddîn Ali Lâlâ'nın da bir kısım kaynaklar tarafından şeyh-mürît ilişkisi içinde sunulmaları oldukça doğaldır.

4. Yeseviyye İle Kübreviyye Arasında Ortak Bir Zikir: Zikr-i Erre

"*Zikr-i erre*", Yesevî dervişleri tarafından asırlarca icra edilen toplu zikrin adıdır. Zikrin ileri bir aşamasında "hay, huy" sesleri birbirine karışıp boğazdan bıçkı veya testere sesini çağrıştıran bir hırıltı çıktığı için böyle isimlendirilmiştir. Kaynaklarda bu zikrin uygulanma tarzları ile alakalı çokça nakil mevcuttur.³⁵

Kübreviyye tarikatında "*Lâ ilâhe illallah*" zikrinin tercih edildiği, fakat sesli veya sessiz söylenmesi konusunda farklı kanaatlerin benimsendiği görülmektedir. Müritlerin

³² DeWeese, "TheMashâ'ikh-i Turk and the Khojagân: Rethinking the Links Between the Yasavî and Naqshbandî Sufi Traditions", *Journal of Islamic Studies* 7/2 (1996), 188-189.

³³ Sûfî Muhammed Dânişmend, *Mir'âtü'l-kulûb*, haz. Necdet Tosun (Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2020), 9-10.

³⁴ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 28-29.

³⁵ Bu konuda bk. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 105-108; Necdet Tosun, "Yesevîlik'te Zikr-i Erre", *Keşkül-Sûfî Gelenek ve Hayat* 2/6 (2005), 30-33; Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", 1/500-501.

toplu olarak yaptıkları zikre ne isim verildiği ve bunun ne şekilde yapıldığı hakkında Kübreviyye şeyhlerinin eserlerinde açık bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu konuda ulaşabildiğimiz tek rivayet, Nakşî şeyhi Açıkbaş Mahmud Efendi (ö. 1077/1666)'nin *Risâle-i Nurbağşiyye* isimli kitabında mevcuttur. Yazar sadece Kübrevîlerin sabah namazından sonra *evrâd-ı fethiyye* okuduklarını ve tevhîd zikri çekerken de bunu zikr-i erre tarzında yaptıklarını söylemektedir.³⁶

Bize göre Kübreviyye tarikatının, zikr-i erre hususunda kendisiyle aynı bölgelerde faaliyet gösteren Yesevîlikten etkilenmesi veya bu zikrin herhangi bir çeşidini geliştirmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu konuda daha ayrıntılı bir bilgi vermek ise şimdilik çok mümkün görünmemektedir. Eğer Açıkbaş Mahmud Efendi'nin yazdıklarını doğru kabul edersek, bu durum, Yesevî-Kübrevî etkileşimine dair çarpıcı bir örnektir.

Sonuç

Sonuç olarak Orta Asya'da etkin tarikatlar arasında yer alan Yeseviyye ile Kübreviyye arasındaki ilişkilerin, söz konusu tarikatların ilk ortaya çıktığı ve teşekkül ettiği zamanlarda iyi bir seviyede olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Yesevî şeyhlerinden Sûfî Dânişmend'in *Mir'âtü'l-kulûb*'unda Necmeddîn Kübrâ'ya neredeyse Ahmed Yesevî kadar ayrıcalıklı bir yer verilmekte ve pek çok defa onun sözlerinden nakillerde bulunmaktadır. Şeriat, tarikat ve hakikat kavramları üzerine kurulmuş bir metin olan risaledeki tanımlamalar dikkatle incelendiğinde Şeyh Kübrâ ile Hâce Yesevî'nin tasavvufî anlayış bakımından tamamen uyum içinde oldukları görülmektedir. Eserde Kübreviyye pirinden bu kadar çok alıntı yapılması müellifin bu tarikat ile de irtibatlı bir şahıs olabileceğini akla getirmektedir. Fakat şimdilik bu hususta elde yeterli delil yoktur.

Hazîni'nin eserleri Yeseviyye-Kübreviyye irtibatının tarihî cephesinin en iyi yansıtıldığı kitaplardır. *Menba'u'l-ebhâr*'da merhum babası kanalıyla Kübreviyye bağlantısına değinen, onu Halvetiyye ile birlikte Hz. Ali'den neş'et eden tasavvufî bir yol olarak temellendiren ve bu tarikatın literatürüne dair çokça okumalar yaptığını belirten yazar, *Cevâhiru'l-ibrâr*'da Kübreviyye tarikatının intişarında büyük rol oynayan Mecdüddîn Bağdâdî, Seyfeddîn Bâharzî, Sa'deddîn Hammûye ve Baba Kemâl Cendî gibi bir kısım meşâyihî Yesevî'nin önde gelen halifeleri arasında sayan bir rivayete yer vermektedir. Kübreviyye tarihine bu kadar hâkim birisinin böyle bir hataya düşmesi beklenen bir şey

³⁶ İlgili yer için bk. Açıkbaş Mahmud Efendi, *Risâle-i Nurbağşiyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 146), 113a.

değildir. Fakat kanaatimizce Hazîni kendi zamanına kadar aradan geçen yaklaşık üç asırdaki Yesevî geleneğine bağlı halk kitleleri arasındaki yaygın anlatıları kitabına almakta bir beis görmemiştir.

Bize göre 9./15. asrın ortalarından itibaren Nakşibendiyye'nin Timurlular döneminde kazandığı güç ve bölgede hâkim konuma gelmesi incelediğimiz iki tarikatın ilişkilerini de bir hayli etkilemiştir. Zira Hazîni'nin eserlerine yansıyan bazı örnekler Yeseviyye ile Kübreviyye arasındaki rekabeti ve güç paylaşımının yarattığı bazı tartışmaları gözler önüne sermektedir. Özellikle müellif Hazîni'nin şeyhi Seyyid Mansur'un Kübreviyye'nin Zehebiyye kolunun meşhur şeyhi Habûşânî'nin iki halifesi Mevlânâ Muhammed Zâhid ve Kemâleddîn Hüseyin Harezmi ile yaşadığı tatsız bazı hadiseler siyasi olarak Orta Asya'daki güç dengelerinin değişimiyle de yakından alakalıdır.

Bir diğer Kübrevî şeyhi Radiyyüddîn Ali Lâlâ'nın birtakım kaynaklarda Necmeddîn Kübrâ ile tanışmadan evvel Yeseviyye'ye mensup bir derviş olarak resmedilmesi, Lâlâ'nın hayat hikâyesini gözümüzün önüne getirdiğimizde anlaşılabilir bir durumdur. Zira devamlı seyahat halinde olduğundan, yaklaşık dört yüz kadar şeyhle görüştüğünden ve pek çoğundan hırka giydiğinden bahsedilen bir sûfinin Ahmed Yesevî ile doğrudan görüşme bile yaşadığı bölgedeki Yesevîlere bigâne kalması düşünülemez. Hem babasının, Hâce Yusuf Hemedânî'nin Merv'deki önde gelen bir temsilcisi olması Lâlâ'nın doğrudan bu zümreyi tanıdığına işaret etmektedir.

Kübrevîlerin de aslında Yeseviyye ile özdeşleşen zikr-i erre'nin bir türünü icra ettiklerine dair kayıt ise olumlu manadaki karşılıklı etkileşimin en mühim örneklerindedir. Fakat bu konu bugüne kadar Kübrevî meşâyihinin eserlerinden teyit edilemediği için tartışmaya açıktır. 11./17. asır gibi çok geç bir dönemde bir Nakşî şeyhinin verdiği bilgi hem çok kısıdır hem de bu mevzudaki problemi çözebilecek mahiyette değildir. Fakat her hâlükârda zikr-i erre'nin pek çok çeşidinden bahsedildiği için Kübrevîlerin de bunlardan birini benimsemeleri veya özgün bir tarzını ortaya çıkarmaları imkân dâhilindedir.

Netice itibariyle bu makalede söz konusu ettiğimiz her iki tarikatın Hz. Ali'ye ulaşan silsilelere sahip olmaları ve cehrî zikir usulünü benimsemeleri, onları hafî zikir yapan ve Hz. Ebu Bekir'e erişen bir silsileyi ön plana çıkaran bölgenin diğer güçlü tarikatı Nakşibendiyye'den daha ziyade birbirine yaklaştırmaktadır. Bu konuda yapılacak kapsamlı kaynak incelemeleri ve buralarda geçen rivayetlerin siyasî ve sosyal tarih açısından tahlilleri meselenin daha iyi anlaşılmasına ışık tutacaktır.

Kaynakça / References

- Açıkbaş Mahmud Efendi. *Risâle-i Nurbağşiyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hayri Abdullah Efendi, 146, 112b-117a.
- Atâyî, Nev'izâde. *Hadâîku'l-ḥakâik*. 2 Cilt. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Câmî, Abdurrahman. *Nefehâtü'l-üns min ḥadârâti'l-kuds*. nşr. W. Nassau Lees. Calcutta: W. N. Lees Press, 1859.
- Dârâ Şükûh. *Sefînetü'l-evliyâ*. İstanbul: Matbaatu Dâmi İkbâle, 1908.
- Devletşâh, Bahtîşâh-ı Semerkandî. *Tezkiretü's-şu'arâ*. çev. Necati Lugal. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1963.
- Deweese, Devin. "The Eclipse of the Kubraviyah in Central Asia". *Iranian Studies* 21/1-2, (1988), 45-83.
- Deweese, Devin. "The Mashâ'ikh-i Turk and the Khojagân: Rethinking the Links Between the Yasavî and Naqshbandî Sufi Traditions". *Journal of Islamic Studies* 7/2 (1996), 180-207.
- Elias, Jamal J. "A Second Ali: The Making of Sayyid Ali Hamadani in Popular Imagination". *The Muslim World* 90/3-4 (2000), 395-420.
- Eraslan, Kemal – Tosun, Necdet. *Yesevî'nin Fakr-nâme'si ve İki Farsça Risalesi*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Dânişmend, Sûfî Muhammed. *Mir'âtü'l-kulûb*. haz. Necet Tosun. Ankara: Ahmet Yesevî Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Gökbulut, Süleyman. *Necmeddîn-i Kübrâ, Hayatı, Eserleri ve Görüşleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2010.
- Hâverî, Esedullah. *Zehebiyye: Tasavvuf-i 'İlmî - Âşâr-ı Edebî*. Tahran: İntişârât-ı Dânişgâh-ı Tahran, 1362 HŞ.
- Hazînî, Ahmed. *Câmi'u'l-mürşidîn*. Berlin: Staatsbibliothek Ms., Orient Oct., 2847, 1a-114a.
- Hazînî, Ahmed. *Cevâhirü'l-ibrâr min emvâc-ı bihâr (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler)*. haz. Cihan Okuyucu-Mücahit Kaçar. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2014.
- Hazînî, Ahmed. *Menba'u'l-ebhâr fî riyâdî'l-ibrâr (İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı)*. haz. M. Mâhur Tulum. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2018.
- İmâmî, Ali Eşref – Şerefâyî, Muhsin. "Silsile-i Kübreviyye-i Zehebiyye Pes Ez Hacı Muhammed Habûşânî". *Pejûheşnâme-i İrfân* 11 (1396 HŞ), 1-18.
- İsfizârî, Muînüddîn. *Ravdâtü'l-cennât fî evşâfı medîneti Herât*. 2 Cilt. haz. Seyyid Muhammed Kâzım İmam. Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1959.
- Koç, Mustafa. "16. Yy Osmanlı Coğrafyasında Gizli Kalmış Nakşî-Ahrârî, Yesevî ve Kübrevî Şeyhleri". *Kutadgubilig* 7 (2005), 211-241.
- Köprülü, Fuat. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 1981.
- Kübra, Necmüddin. *Usûlu Aşere-Risâle İle'l-Hâim-Fevâihu'l-Cemâl (Tasavvufî Hayat)*. haz. Mustafa Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- Nâyibü's-Sadr, Muhammed Masum Şîrâzî. *Ṭarâîku'l-ḥakâik*. 3 Cilt. haz. Muhammed Cafer Mahcûb. Tahran: İntişârât-ı Kitâbhâne-i Senâi, 1382 HŞ.
- Nurbahş, Muhammed. *Silsiletü'l-evliyâ*. haz. Muhammed Takî Dânişpejûh. *Çeşnnâme-i Henry Corbin: Melanges Offerts a Henry Corbin*. ed. S. Hüseyin Nasr. Tahran: y.y., 1397 HŞ.
- Râzî, Emin Ahmed. *Heft İklîm*. 3 Cilt. haz. Seyyid Muhammed Rızâ Tâhirî. Tahran: İntişârât-ı Sürûş, 1378 HŞ.
- Seydî Ali Reis. *Mir'âtü'l-memâlik*. nşr. Ahmed Cevdet. Dersâdet: y.y., 1313/1897.

- Simnânî, Alâüddevle. *Tezkiretü'l-meşâyiğ*. haz. N. Mâyil Herevî. Tahran: İntişârât-ı İlmî ve Ferhengî, 1990.
- Sistânî, Emîr İkbâl. *Çihil Meclis*. haz. Abdürrafî Hakîkat. Tahran: İntişârât-ı Esâtîr, 1378 HŞ.
- Şüsterî, Nurullah. *Mecâlisü'l-mü'minîn*. 2 Cilt. Tahran: Kitabfürûş-i İslâmiyye, 1354 HŞ.
- Tosun, Necdet. "Orta Asya'da Tasavvuf". *Orta Asya'da İslâm*. 3 Cilt. ed. M. Savaş Kafkasyalı. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2012, 1/491-544.
- Tosun, Necdet. "Yesevîliğin İlk Dönemine Ait Bir Risâle: Mir'âtü'l-Kulûb". *İLAM Araştırma Dergisi* 2/2 (1997), 41-85.
- Tosun, Necdet. "Yesevîlik'te Zikr-i Erre". *Keşkül - Sûfi Gelenek ve Hayat* 2/6 (2005), 30-33.